

УПОТРЕБА НА НАДРЕДНИТЕ ЗНАЦИ В КНИГИТЕ НА МАТЕЙ ПРЕОБРАЖЕНСКИ

Иво БРАТАНОВ

The usage of over-line signs in Mathey Preobrazhenskiy's books. This announcement is devoted to a still unstudied problem – the usage of over-line signs in Mathey Preobrazhenskiy's books. In the stated study is cleared the usage of all over-line signs. A special attention is paid to the cases in which writing up of the over-line signs differs from the already stated way of writing in the old Bulgarian books.

The language material is extracted from The Handwritten literary collection of Mathey Preobrazhenskiy, written in 1853, and from his typed books.

Матей Преображенски¹ е един от видните български народни будители от третата четвърт на XIX в. Той се изявява като разностранна личност – културно-просветен деец, революционер, пътуващ книжар, изобретател, селекционер, народен лечител, инициатор за създаване на кооперации, общественик, писател и издател.

Книжовното дело на Матей Преображенски обхваща два ръкописни сборника и шест печатни книги. Най-ранният книжовен труд на бележития народен будител вероятно е ръкописният сборник *Кни'жица ма'лла*², съставен през 1853 г.³ От 1867 до 1872 г. включително Матей Преображенски издава 6 печатни книги. Всички те са отпечатани в Русе от печатницата на Дунавската област⁴.

В предложеното научно съобщение ще разгледам употребата на надредните знаци в българската част на РС и в печатните книги на Матей Преображенски.

I. Надредни знаци в *Кни'жица ма'лла*.

Както в черковнославянския език, така и в разглеждания тук ръкопис се употребяват пет надредни знака – паерчик, две точки, титли, придихания и ударения (за изписването на надредните знаци в черковнославянските печатни книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13 – 14, *Атанасий* 1986: 13 –

14 и *’Алв’пій* 1991: 20 – 23). Особен случай на изписване на надредни знаци представлява поставянето на букви в надредна позиция, което се среща в РС.

1. **Паерчик.** В проучвания текст паерчикът се употребява много често, отколкото в черковнославянските печатни текстове (за изписването на паерчика в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14, *Атанасий* 1986: 14 и *’Алв’пій* 1991: 21). Причината за това вероятно е желанието на книжовника да пести място при писането на текста. Пак поради същата причина той пише и редица букви като надредни знаци (конкретни примери вж. по-долу).

1. 1. В РС паерчикът е използван с две функции. В края на думата паерчикът показва изпуснат краесловен *ъ* или *ь*, например *с’рїи’* (с. 151), *дз’ниш’* (с. 169), *їпа’к’* (с. 176), *воз’лю’ви’х’* (с. 180), *ц’р’квв’* (с. 225), *рз’д’ал’е’ч’* (с. 160), *п’од’* (с. 162), *мы’сл’ѣх’* (с. 163), *гл’ѣ’дам’* (с. 163), *р’од’и’л’* (с. 150), *ѣ’два’м’* (с. 163), *ї’мат’* (с. 152), *вз’ со’н’* (с. 153). При изпускане на буквата *ъ* или *ь* в средисловие на графична дума паерчик обикновено не се пише, вж. *почна’лсамъ* (с. I), *ре’кохмв* (с. 155), *ка’кти* (с. 208), *немо’жимсв* (с. 219). В редки случаи Матей Преображенски поставя паерчик при изпускане на *ъ* или *ь* в средисловие на графична дума, например *как’самъ* (с. 223).

1. 2. С паерчик се отделят представките, завършващи на съгласна, от корена на думата, вж. например *воз’ра’довахъ* (с. 160), *рз’свжда’вахъ* (с. 166), *воз’ди’ха’нїе* (с. 165), *воз’лю’вы’хъ* (с. 149), *воз’лю’ви’х’* (с. 180). В черковнославянските книги паерчикът не се употребява с такава функция.

1. 3. Във връзка с употребата на паерчика са открити следните особености:

1. 3. 1. В края на една и съща дума може да се напише или буквата *ъ*, или паерчик, вж. например *мы’сл’ѣх’* (с. 163) и *мы’сл’ѣхъ* (с. 164), *мо’ст’* (с. 158) и *мо’стъ* (с. 158).

1. 3. 2. Представка, която представлява буква за гласен звук или завършва на буква за гласна, не се отделя с паерчик, например *ѡста’вил’* (с. 151), *ѡста’на^х* (с. 198), *попи’та^м* (с. 204).

1. 3. 3. В РС паерчикът може да означава не само изпуснат ъ, както е в черковнославянските книги ([’] *Алв’пій* 1991: 21), но и изпуснат ъ, вж. например *црѣквѣ* (с. 225).

Докато в черковнославянските печатни текстове се наблюдават само незначителни колебания при отбелязването на паерчика и на еровите букви (някои от тези колебания навярно се дължат на различната практика в печатниците, отпечатващи черковнославянските богослужебни книги), в РС е налице учестено изписване на паерчика, което свидетелства за отклонение от черковнославянските правописни норми.

2. **Две точки.** Според правилата на черковнославянския правопис, надредният знак две точки се пише над буквата *десетично и* (і) и над буквата *ижица* (v).

2. 1. **Две точки над буквата і.** Над буквата і Матей Преображенски пише две точки, като се съобразява с правилата на черковнославянския правопис. Две точки над і се пишат тогава, когато і означава неударена гласна и гласната не се намира в абсолютното начало на думата, вж. например *ѡкто’врїй* (с. I), *ѿ хрїста̀* (с. III), *бл҃гопрїа’тна* (с. 150), *воз’диха’ніе* (с. 165), *р҃с’скїй* (с. 149), *пр҃носла’бїй* (с. 147), *хотѣ’нію* (с. 147), *о҃҃ни’лїй* (с. 147). Както в черковнославянските книги, така и в РС не се поставят две точки над буквата і, ако над нея е изписан друг надреден знак, например *іер҃сали’мскїа* (с. 147), *їйса* (с. 227), *і҃҃с’менъ* (с. 151), *на і҃҃с’мена* (с. 148), *ма҃рї’а* (с. 147), *да го вї’а* (с. 152), *вї’ахъ* (с. 153), *скрї’енѡ* (с. 181).

2. 2. **Две точки над буквата v.** Според черковнославянските правописни правила, над буквата v се пишат две точки, ако v се чете като [и] и ако над буквата няма друг надреден знак. В българската част на РС не е засвидетелстван нито един случай, в който буквата v означава неударена гласна [и]. Затова никъде в българската част на РС не е засвидетелстван случай, в който над буквата v се поставят две точки.

3. **Титли.** Титлите, засвидетелствани в РС, са два вида, колкото са и в черковнославянския език (за изписването на титлите в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13, *Атанасий* 1986: 13 – 14 и [’] *Алв’пій*

1991: 20 – 21). В повечето случаи употребата им следва правилата на черковнославянския правопис.

3. 1. С проста титла се съкращава гласен звук, например вѣсло'въз (с. 225), цѣркѡвѣ (с. 225), вѣлгопрѣа'тна (с. 150). Има и случаи, в които чрез изписване на проста титла се съкращават гласен и съгласен звук, например сѣ̀а̀ (с. 151), сѣ̀гого'рскаа (с. 155), чѣ̀кѡз (с. 224), ѡ̀иса (с. 227). Тази употреба на простата титла е съобразена с правилата на черковнославянския правопис.

Простата титла се употребява и като знак, че буква е използвана със своята числена стойност, например въз лѣ̀то аѡ̀мѣ (с. 147), повѣ̀ствова'нїе тре'тїе: ѣ̀ • (с. 180).

3. 2. С буквена титла се съкращават гласна и съгласна. Засвидетелствани са следните буквени титли:

а. добро-титла, вж. навлѣ̀ка (с. 213);

в. он-титла, вж. пѣ̀кѡз (с. I), прѣ̀ркѡз (с. 225);

в. слово титла, вж. хрѣ̀та̀ (с. 213, 227), во хрѣ̀та̀ (с. 155), за хрѣ̀та̀ (с. 203), мѣ̀з (двукратно на с. I), гдѣ̀на (с. 225), сѣ̀ла (с. 226), прѣ̀нослабїи (с. 147), нѣ̀наа (с. 215), ѡ̀ гпѣ̀же (с. 204), Гпѣ̀же (с. 208), Гдѣ̀и (с. 210, 211), а̀плѡз (с. 216), ѡ̀з мнѣ̀ти'ра (с. 148).

3. 3. В някои случаи Матей Преображенски се отклонява от черковнославянските правила за изписването на титлите. Засвидетелствани са следните особености при употребата на титлите в РС:

3. 3. 1. В черковнославянските печатни книги с титла се съкращават само „слова, обозначающія предметы особо уважаемья и почитаемья [...] или же слова, часто встрѣчающіяся въ рѣчи” (Алв'пїи 1991: 21). Матей Преображенски съкращава с титла и думи, които обикновено не се съкращават по този начин в черковнославянските книги, например дѣ̀и (с. I), мѣ̀з (двукратно на с. I), пѣ̀кѡз (с. I). Съществителното име ѡ̀те'цѡз обаче, което според правилата на черковнославянския език се съкращава с проста титла, в РС е засвидетелствано по два начина – без съкращение (вж. ѡ̀тцѡ̀ на с. 215 и ѡ̀тцѡ̀ѣ̀ на с. 298) и съкратено (вж. ѡ̀чѐ на с. 214).

3. 3. 2. Черковнославянският език разграничава думите а̀ггѣ̀лѡз „ангел; възвестител и изпълнител на Божията воля” и а̀ггѣ̀лѡз „зъл дух” посредством

изписването на титлата (вж. ³ *Алв'пій* 1991: 21). В РС такава разлика не се прави и съществителното име *̀а̀ггелъ* се употребява със значението **ангел; възвестител и изпълнител на Божията воля**, вж. *̀а̀нгелы* (с. 187), *̀а̀нгелы те* (с. 187).

3. 3. 3. Титлите не са последователно употребени в проучваната книга. Някои думи, които в черковнославянските книги обикновено се съкращават с титла, тук са засвидетелствани и без съкращения, например *̀хрїста̀* (с. III).

4. **Придихания.** В РС е засвидетелствано само леко придихание (лат. **spiritus lenis**). То се употребява според правилата на черковнославянския правопис (за изписването на придиханията в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14, *Атанасий* 1986: 13 и ³ *Алв'пій* 1991: 20). Леко придихание в РС се пише над буква за гласен звук, която се намира в абсолютното начало на думата, например *̀а̀прї'ллїй* (с. I), *̀а̀ѡ'нска* (с. I), *̀о̀кто'врїй* (с. I), *̀и* (двукратно на с. I), *̀и́гс'менъ* (с. 151), *̀ѡста'вил'* (с. 151), *̀ѣди'нъ* (с. 163), *̀а̀ко* (с. 167, 169).

Гъстото придихание (лат. **spiritus asper**), което според правилата на черковнославянския правопис се пише над началната буква *v*, не е засвидетелствано в проучваната книга, защото в нея няма нито една дума, започваща с буквата *v*.

5. **Ударения.** Ударенията в РС се пишат според правилата на черковнославянския правопис (за изписването на ударенията в черковнославянските книги вж. *Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 13 – 14, *Атанасий* 1986: 13 и ³ *Алв'пій* 1991: 20).

5. 1. **Остро ударение (оксия,** грц. *προσφδία ὀξεῖα*, лат. **accentus acutus**) се поставя над буква за гласен звук, която не се намира в абсолютния край на думата, например *мо'йто* (двукратно на с. I), *рожд'є'ніє* (с. I), *лѣ'то* (четирикратно на с. I), *годи'ны* (с. III), *до'йде* (с. 147), *ма'йка* (с. I), *вѣгопрї'а'тна* (с. 150), *сѣго'рскаа* (с. 155). Над едносрична дума, чиято гласна не е в абсолютното краесловие, също така се пише оксия, например *мо'ст'* (с. 158).

Ако след буквата за гласен звук следва само буквата *й*, също така се пише остро ударение, например *то'й* (двукратно на с. 150), *ко'й* (с. 165).

Възприетото в РС черковнославянско правило за изписване на оксията се прилага също така при изписването на думи от турски произход, вж. *сѣлта'нѣ* (двукратно на с. II), *махмѣ'тѣ* (с. II).

5. 2. **Тежко ударение (вария**, грц. *προσφῶδια βαρεῖα*, лат. *accentus gravis*) се пише над буква за гласен звук, която се намира в абсолютното краесловие, например *гдѣ* (с. 164, 200), *дѣврѣ* (с. 164, 188, 199, 208, 209, 221), *ѿ гдѣ* (с. 158, 188), *вылѣ* (с. I), *ѿ хрѣста* (с. III), *дѣла* (с. 147), *ѿ гпѣ* (с. 204), *Гпѣ* (с. 208). По същия начин се отбелязва ударение и над сама буква за гласен звук, вж. например *ѣ* (с. 150, 157, 168) и *ѧ* (с. 149).

5. 3. **Облечено ударение** (черковнослав. *ка'мора*). Облеченото ударение се употребява в черковнославянските книги за различаване на падежните форми за мн. ч. и за двойствено число от еднакво звучащите падежни форми за ед. число (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14; *Атанасий* 1986: 13; *Алв'пий* 1991: 20). В проучваната книга то се използва с тази си функция, но съвсем рядко – в прилагателното име *сѣѧа* (с. 198) и при изписването на показателното местоимение за ср. род мн. ч. *сѧа*, вж. *Сказа'нїе ѿ то'мже ѣтцѣ*, *ка'кѡ нехвала'са сѧа ска'зовалѣ* (с. 298).

Както в черковнославянските книги, така и в РС камора се пише и над междуметиего *ѿ* (двукратно на с. 150; с. 154; двукратно на с. 165; двукратно на с. 166).

5. 4. **Особености при изписването на ударението.**

5. 4. 1. Второстепенните ударения не се отбелязват, вж. например *плодоно'сна* (с. 149) и *рѣкодѣ'лїе* (двукратно на с. 155).

5. 4. 2. Ако думата е съкратена с титла или по друг начин и гласната под ударение не е изписана, ударението не се отбелязва. Ако думата е съкратена, но гласната под ударение е изписана, Матей Преображенски отбелязва ударението (вж. примерите тук, т. 3. 1., 3. 2. и 7.3.).

5. 5. **Смислоразличителна функция на ударението.** Чрез изписване на ударението се различават предлогът **по** и формообразуващата частица **по**, с която се образуват сравнителните степени на прилагателните имена и на наречията. Над предлога *по* не се пише ударение, вж. *по во'лгарски* (с. 149) и *по молдова'нски* (с. 182). Над частицата *пѣ* се пише *вария*, вж. *пѣ ма'лакѣ* (с. 171), *пѣ мно'гѣ* (с. 180), *пѣ гѣле'мички* (с. 181), *пѣ рѣ'дко* (с. 181), *пѣ гѣле'мичка* (с. 182),

пò кра'сна (с. 182, 188, 189), пò пре'дни те (с. 225), пò гъла'ма (с. 189, 199), пò напре'дъ (с. 154, 198).

Чрез изписване на ударението се различават съюзът **пък** и наречието **пак**. Както съюзът, така и наречието се пишат с буквата ѡ, но Матей Преображенски не поставя ударение над съюза, а над наречието пише ударение, срв. пакъ (с. 184, 185) и па'къ (двукратно на с. 159; с. 160, 204; двукратно на с. 208; двукратно на с. 209).

6. Място на придиханието и на ударението.

6. 1. **Място на ударението над буквата ы.** Когато над буквата ы се поставя ударение, то се пише над втората съставка на буквата, както е възприето и в черковнославянските книги, например ры'ба (двукратно на с. 156), вы'хъ (с. 152), вы'дѣ (с. 147), ѡбиколы'хъ (с. 148).

6. 2. **Място на придиханието над буквите оу и ѡ.** Матей Преображенски пише буквите оу и ѡ само в абсолютното начало на думите, както е прието и в черковнославянските книги (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 8, 10; *Атанасий* 1986: 11; *Али'пий* 1991: 18), затова над тези букви той поставя придихание. Придиханието над оу и ѡ се пише над втората съставка на буквата, вж. оу'ни'лій (с. 147), оу'стро'и (с. 153, 154), до кат' оу'мрѣ (с. 167), са оу'вѣ'рнѣ (с. 208), оу'ти'вѣ (с. 169), ѡдѣ'ши (с. 215).

6. 3. **Място на придиханието над главни букви.** Когато дадена дума започва с главна буква, Матей Преображенски изписва придиханието над буквата, например И (с. 147, 149).

6. 4. **Комбинации от придихание и ударение (исо и апостроф).** В черковнославянските книги има два вида съчетания на придихание и ударение – изо и апостроф (*Карагюлевъ – Бакаловъ* 1900: 14). В РС е засвидетелствано само изо. То представлява съчетание от леко придихание и остро ударение, като придиханието се намира на първо място. Исо в проучвания текст се пише според черковнославянските правописни правила – над буква за гласен звук, която е ударена и се намира в абсолютното начало на думата, вж. ѡмъ (трикратно на с. 173), ѡмето (с. 149), не ѡмашъ (с. 197), ѡ ѡдѣра (с. 210), ѡзъ (трикратно на с. 147; с. 153, 163).

Исо над буквите ѿ и ѡ също така се поставя над втората съставка на буквата, както се пише и придиханието, например на ѿѣчишѣ (с. 152), ѿѣнѣгори те (с. II), ѡ ѿѣстѣ (с. 154), ѿѣмна та (с. 186), на ѿѣмѣ (с. 167), ѡвно (с. 153), ѡма (с. 166), ѡ ѡвлшихса (с. 298), ѡвѣ (с. 147).

Когато главна буква означава ударена гласна, исото се пише над буквата, вж. ѡзѣ (с. 152).

7. Особенности.

7. 1. Над енклитичното местоимение ѡ (лично или притежателно) Матей Преображенски пише леко придихание и тежко ударение, а над съчинителния съединителен съюз ѡ – леко придихание. Различаването на съюза от местоимението се постига чрез надредните знаци, вж. ѡ (дателен падеж ед. ч. на с. 199, 200) и ѡ (седем пъти на с. 198).

7. 2. Над винителната форма на третоличното местоимение за ж. р. ед. ч. ѡ се пише съчетание от леко придихание и тежко ударение, вж. ѡ (с. 149).

7. 3. **Букви, изписани като надредни знаци.** В РС са засвидетелствани случаи, в които отделни букви от края на думите са изписани в надредна позиция. По този начин са изписани думи, които се намират в началото, в средата и в края на реда, вж. следните примери:

А. в началото и в средата на реда: прѡклѡ (с. 154), раѡботѣ (с. 155), да хѡваѡли (с. 184), ѡстаѡна (с. 198), говѡрѣ (с. 204), попиѡта (с. 204), да ѡвѡде (с. 147), са ѡѡвѡрѡна (с. 208), ѡвѡде (с. 225);

Б. в края на реда: ѡнѡжа (с. 151), фѡтѡи (с. 156), полѡчи (с. 157), ѡди (с. 162), ѡѡтиѡва (с. 169), рѡко (с. 159, 183), ѡслѡѣ (с. 196), ѡ ѡнѡмеѡри (с. 159), да ѡ пиѡта (с. 202), ѡгрѡшаѡва (с. 206), фѡтѡи (с. 219), пиѡша (с. 221), ѡсѡмѡѡ (с. 221), ѡсѡмѡѡ са ѡѡвѡри (с. 223), ша са ѡлѡзѡѡ (с. 224).

Навярно Матей Преображенски се стареа да спестява място и затова прибегва по-често към съкращаване на думи по посочения тук начин. Този способ обаче не е последователно използван. Открити са случаи, в които една и съща дума е изписана по различни начини, вж. например ѡѡкѡѡ (с. 225) и ѡѡкѡѡ (с. 298), ѡдиѡнѡ (двукратно на с. 163) и ѡдиѡнѡ (с. 164), глѡѡдеѡ (с. 162) и глѡѡдеѡ (с. 177). Дори и думи, които се намират в края на реда, невинаги се пишат еднакво, например ѡслѡѡхѡ (с. 163) и ѡслѡѡхѡѡ (с. 164).

II. Надредни знаци в печатните книги на Матей Преображенски.

Пет от книгите на Матей Преображенски (МК, ПОГ, ПРВ, ПИД и ЗП) са отпечатани с черковнославянската кирилица⁵, а последната му печатна книга (П) е издадена с гражданската азбука⁶.

Отдавна е посочено, че Матей Преображенски използва черковнославянската кирилица поради религиозни съображения, тъй като самият той е убеден християнин и при това е монах (*Бурмовъ* 1935: 233, кол. 1), а и образованието му е религиозно (*Братанов* 2006а: 25). Освен това Матей Преображенски схваща черковнославянската азбука като изконната наша азбука (*Братанов* 2006а: 29). Жанрът на съответната книга не оказва влияние върху избора на шрифта – с черковнославянската кирилица са отпечатани сборници, съдържащи религиозни текстове (МК и ПОГ); книга, посветена на религиозни теми (ЗП); религиозно-нравоучителна книга (ПРВ); книга със светско съдържание (ПИД). Отпечатването на П, която съдържа само произведения със светски характер, с гражданския шрифт обаче показва, че Матей Преображенски се съобразява с все по-разширяващото се присъствие на гражданската азбука в нашата книжнина през третата четвърт на XIX век (за постепенното налагане на гражданската азбука в нашата книжнина от средата на XIX в. вж. *Русинов* 1985: 25).

Книгите, отпечатани с черковнославянската азбука, са набрани без надредни знаци, макар че печатницата на Дунавската област разполага и с надредните знаци⁷.

Надредни знаци присъстват само в отделни малобройни случаи в печатните книги на Матей Преображенски. По-често са изписани надредни знаци само над буквите *ѣ*, *и*, *ѡ* (*оу*) и *ѧ*, когато те се намират в абсолютното начало на думата. В тези случаи обаче е налице значително разнообразие, вж. например *ѡзгъвѣно* (ПИД, с. 27), *ѡзлѧ* (ЗП, с. 7), *ѡзъ* (ПРВ, с. 8), *да ѡмашъ* (ПРВ, с. 8), *ѡтѡшеніе* (ПИД, с. 3), *ѡтѡши* (ПИД, с. 59), *ѡста та ѡмъ* (ЗП, с. 18), *ѡченіе* (ЗП, с. 29), *ще са ѡѡмысли* (ЗП, с. 5), *да не ѡде* (ЗП, с. 228), *ѡзычници* (ЗП, с. 204), *не ѡде* (ЗП, с. 213), *ѣретикъ* (ПРВ, с. 92), *ѡѡлови* (МК, с. 45), *ѡѡгодници* (МК, с. 47), *ѣдинъ* (ПРВ, с. 17), *ѡпотрѡблѡвѡтъ* (МК, с. IV), *ѡтѡшеніа* (ПИД, с. 11), *са ѡдавило* (ПИД, с. 7), *ѡѡчастници* (ЗП, с. 7), *ѡдѡтъ* (ЗП, с. 247), *ѡвѡрѣнно* (ПИД, с. 59), *ѡкрѡплава* (ПИД, с. 10), *са ѡтѡсни* (ПИД, с. 10), *ѡѡвѡтишъ* (ПИД, с. 10), *ѡѡстроєнныа* (ЗП, с. 4), *са ѡѡмили* (ПРВ, с. 10).

Понякога леко придихание се пише дори над буква за гласен звук, която се намира в средисловие, вж. Фрѹгійскій (МК, с. 41).

Над буквата *і*, намираща се в началото на думата, Матей Преображенски поставя една точка или гъсто придихание, вж. ікона (ПЖД, с. 26), іконѣ тѣ (ПЖД, с. 27), іконѣ тѣ (ПЖД, с. 11). Когато буквата *і* се намира в средисловие, над нея се пише една точка, а по-рядко – две точки, вж. например Христіанинѣ (ПРВ, с. 14) и всѣкѣй (ПРВ, с. 14).

В печатните книги на Матей Преображенски ударението по правило не се отбелязва. Случаи, в които то е изписано, са голяма рядкост, вж. например нѣ дѣси ѣмало (ЗП, с. 42) и парѣ (ЗП, с. 90). Открити са и грешки при изписването на ударенията, вж. ѣзгѣвено (ПЖД, с. 27) и кѣпи (ПЖД, с. 22).

Матей Преображенски пише надреден знак с вид на ударение над енклитичното местоимение за ж. р. *ѣ* (лично или притежателно), за да различава местоимението от съюза *и* (конкретни случаи на изписване на *ѣ* вж. например в ПЖД, с. 4, 6, 7, а на *ѣ* – в ПЖД, с. 3). В книгата П обаче, той не поставя този надреден знак над местоименната форма, а изписва местоимението с буквата *ѣ* (вж. например П, с. 99).

Над главни букви, намиращи се в началото на думата, най-често не се поставя надреден знак. В спорадични случаи над буквата *І* се поставят две точки или исо, вж. Івстиніановы (ПЖД, с. 37) и Італіа (ПЖД, с. 36).

В печатните книги на Матей Преображенски не се употребяват паерчик и титли. Думи, които в черковнославянските книги се съкращават чрез титла, тук са изписани без съкращение, вж. например Богъ (ЗП, с. 54, 57), Господъ (двукратно в ЗП, с. 128), Христосъ (ЗП, с. 72), Богородица (ЗП, с. 54), Ангелы тѣ (ЗП, с. 64).

Числени стойности в разглежданите книги се означават почти винаги с цифри, а не с букви, както е в черковнославянските книги. В редките случаи, когато Матей Преображенски употребява букви с тяхната числена стойност, той не пише титла над буквата, вж. лі день (МК, с. 39, 41).

III. Изводи. Употребата на надредните знаци в РС в повечето случаи е съобразена с особеностите на черковнославянския правопис, но в отделни случаи се отклонява от черковнославянската правописна норма. Това е

особено очевидно при изписването на букви като надредни знаци, а също така и при употребата на паерчика и на титлите⁸.

Употребата на надредните знаци в *Кни'жица ма'лаа* и в печатните книги на Матей Преображенски е показателна за промените, които настъпват в графиката на българските книги от средата и третата четвърт на XIX в.: в РС употребата на надредните знаци е почти напълно съобразена с черковнославянския правопис; в МК, ПОГ, ПРВ, ПИД и ЗП вече е налице значително опростяване на графиката – обикновено липсват надредни знаци, а в случаите, където са изписани, са допуснати немалко отклонения от черковнославянския правопис⁹; книгата П е отпечатана с гражданската азбука и в тази книга не се поставят надредните знаци.

Посочените факти са показателни както за развитието на новобългарския книжовен език през третата четвърт на XIX в., така и за стремежа на Матей Преображенски да демократизира до известна степен своя правопис.

БЕЛЕЖКИ

1. Предложеното съобщение е част от по-голямо изследване, в което ще бъдат разгледани всички особености на езика на Матей Преображенски.

2. Ръкописният сборник на Матей Преображенски сега се намира във ф. 21 К, оп. 1 (фонд на Народното читалище “Съединение” – с. Михалци, а. е. 95а) на Окръжния държавен архив – В. Търново. Изказвам своята искрена благодарност на специалистите от Архива, които ми съдействаха да работя със сборника.

3. В предложеното съобщение Ръкописният сборник на Матей Преображенски ще бъде означаван със съкращението РС или със заглавието *Кни'жица ма'лаа*. Кратки сведения за съдържанието на РС вж. в *Братанов* 2006: 87. Българската част на РС обхваща автобиографични бележки (с. I – II), исторически бележки (с. III) и *Чв'дноє повѣствованіє, цвє са слв'чи вѣ на'ши те дни: ѿ єди'нѣ оцѣ пвстиннолю'бный* • (с. 147 – 227), а останалите части на *Кни'жица ма'лаа* са на черковнославянски език.

4. Опис на печатните книги на Матей Преображенски вж. в следните трудове: *Теодоровъ-Баланъ* 1909: 806, кол. 2 – 807, кол. 1, № № 9070 – 9073; *Погорелов* 1923: 531, № 863; 552, № 936; 603 – 604, № 1132; 604, № 1133; 651, № 1309; *Стоянов* 1957: 287, кол. 1 – 2, № № 6070 – 6075; *Ковачев* 1986: 3 – 4;

Ковачев 1988: 133 – 134; Братанов 2009. Тук ще означавам печатните книги на Матей Преображенски със следните съкращения: **МОЛѢБНЫ КАНОНЫ** – със съкращението МК; **ПОДОБЫИ** на осьмтѣхъ гласове – с ПОГ; **ПРИТЧИ ВАРЛААМОВЫ** – с ПРВ; **ПОВѢСТИ НА ИЗГУБЕНО-ТО ДѢТЕ** – с ПИД; **ЗАЩИТА НА ПРАВОСЛАВІЕ ТО** – със ЗП; **ПРИКАСКИ** или Нравоучителни примѣри – с П.

5. За графичните особености на сборника МК вж. Братанов 2008.

6. За графичните особености на книгата П вж. Братанов 2007.

7. Това се доказва от факта, че някои от цитатите на черковнославянски език, включени в печатните книги на Матей Преображенски, са набрани с надредните знаци (така са отпечатани например цитатите на черковнославянски език в ПИД, с. 2).

8. Както посочват Кл. Карагюлев и И. Бакалов, съкращаванията на думи чрез титли в черковнославянските писмени текстове „сж по-чести и за нѣкои сж дадени много тънки правила” (Карагюлевъ – Бакаловъ 1900: 13, бел. под л.).

9. Грешките при употребата на надредните знаци в печатните книги на Матей Преображенски не се дължат на книжовника, а на Дунавската печатница. Това се доказва от липсата на подобни грешки в РС.

ИЗТОЧНИЦИ

1. Кни'жица ма'лаа, со'держа'щаа въ себѣ о'ста'въ чиноположе'ніа мона'шескагѡ о'бразѡ. ѡбрѣта'ютса же ѿ ин'и полѣ'зньишїа словѣса стѣ'хъ о'цѣ • Спи'санныа мат'фе'ем' мона'хо, жи'тѣла терново'дерве'нтскагѡ монастирѡ, прѣвбраже'ніе г'дѣне, за свою по'лзу, ѿ потре'вѣ. въ лѣ'то ѡ х'р'та. ѡдѣн'г. мѣцѣ фев'ра'рїи.

2. **МОЛѢБНЫ КАНОНЫ** Ко свѣтомѣ славномѣ мѣченикѣ **МИНѢ** за изг'вѣна вещь. и Ко св. свѣщенномѣченикѣ **АНТИПѢ** За зѣбоболь и главоболъ и за дрѣги болѣсти. **СЪСТАВИЛЪ М. ПЕТРОВЪ** Монахъ свѣто Преображенецъ въ Търновско окръжіе. Русчюкъ, Въ Печатницѣтѣ на Дѣнавскѣтѣ областѣ, 1867, 47 с., 8⁰.

3. **ПОДОБЫИ** на осьмтѣхъ гласове За обзченіе на новоначалныте, събраны изъ църковныте книги; отъ **МАТЕА ПЕТРОВЪ** Монахъ свѣто Преображенецъ въ

Търновско окръжие. Русчюкъ, Въ Печатницѣтъ на Дунавскѣтъ область, 1867, 45 с., 16⁰.

4. ПРИТЧИ ВАРЛААМОВЫ съ други юще прибавленіа Отъ пролога, и отъ други книги събралъ и На просто Български привелъ М. ПЕТРОВЪ монахъ свато-преображенскій въ Търновско окръжие. РУСЧЮКЪ, Въ Печатницѣтъ на Дунавскѣтъ область, 1868, 103 с., 8⁰.

5. ПОВѢСТИ НА ИЗГУБЕНО-ТО ДѢТЕ. И ВЕЛИСАРИА, военачалникъ-тъ на Іустиніана великаго. *преписалъ и поправилъ* Матей Петровъ. Монахъ Сватопреображенскій въ Търновско окръжие. РУСЧЮКЪ, Въ печатницата на Дунавската область, 1870, 72 с., 8⁰.

6. ЗАЩИТА НА ПРАВОСЛАВІЕ ТО нападнато отъ протестантскитъ миссионеры съсъ разны брошуры. Издаде М. Петровъ монахъ свато-преображенскій. РУСЧЮКЪ, Въ книгопечатницѣтъ на Дунав. Область, 1870, 276 с., 8⁰.

7. ПРИКАСКИ или Нравоучителни примѣри за прочитаніе на всѣкиго, който желяе своето поправление. *събралъ и нарѣдилъ* Монахъ Матей Петровъ Преображенскій. Изданіе първо. Руссе, Въ печатницата на Дунавската область, 1872, 136 с., 8⁰.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. *Алѣпій* 1991: 'еромонахъ 'Алѣпій (Гамановичъ). ГРАММАТИКА ЦЪРКОВНО-СЛАВЯНСКАГѢ АЗЫКА. Москва, Издательство "Паломник", 272 с.

2. *Атанасій* 1986: Архимандрит д-р *Атанасій Бончев*. Църковнославянска граматика със сборник от образци за превод и речник на църковнославянския език. Фототипно издание. С., Синодално издателство, 236 с.

3. *Братанов* 2006: *Иво Братанов*. Графични особености на Ръкописния сборник на Матей Преображенски. – *Научни трудове* на Русенския университет "Ангел Кънчев". Т. 45, серия 5.2. – Езикознание и литературознание. Педагогика и психология. Русе, с. 87 – 91.

4. *Братанов 2006а: Иво Братанов. Езикът на Матей Преображенски. – Научни трудове на Русенския университет „Ангел Кънчев”*. Т. 45, серия 7.2 – Майски научни четения. Русе, с. 25 – 30.

5. *Братанов 2007: Иво Братанов. Графични особености на сборника „ПРИКАСКИ или Нравоучителни примѣри” на Матей Преображенски. – Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски” – Силистра към Русенски университет „Ангел Кънчев”*. Кн. II, с. 269 – 275.

6. *Братанов 2008: Иво Братанов. Графични особености на сборника МОЛѢБНИ КАНОНИ на Матей Преображенски. – Арнаудов сборник (Доклади и съобщения)*. Т. 5. Русе, Издателство „ЛЕНИ-АН”, с. 422 – 425.

7. *Братанов 2009: Иво Братанов. Печатните книги на Матей Преображенски. – Известия на Научния център „Св. Дазий Доростолски” – Силистра към Русенски университет „Ангел Кънчев”*. Кн. III (под печат).

8. *Бурмовъ 1935: Александъръ Бурмовъ. Книжовната дейност на от. Матей (Църковни и нравоучителни книжки)*. – Сп. “Духовна култура”, кн. 64; С., октомврий, с. 233 – 240.

9. *Карагюлевъ – Бакаловъ 1900: Граматика на църковнославянския езикъ съсъ сборникъ отъ систематично наредени за граматиченъ разборъ примѣри и образци и рѣчникъ на по-малко познатитѣ думи, които се срѣщатъ въ тѣхъ. За употреба въ Богословскитѣ училища и за самообразуване стѣкмили К. Карагюлевъ и И. Бакаловъ. С., Издава Св. Синодъ на Българската Църква, 264 с.*

10. *Ковачев 1986: Ст. н. с. Марин Ковачев. Отец Матей Преображенски (Миткалото). Библиографски указател. В. Търново, Издава Окръжната библиотека “П. Р. Славейков”, 38 с.*

11. *Ковачев 1988: Марин Ковачев. Отец Матей Преображенски. Библиографски указател. – Отец Матей Преображенски – Миткалото (Статии и научни съобщения). Съставител Тодорка Драганова. С., Издателство на ОФ, с. 133 – 154.*

12. *Погорелов 1923: Проф. Валерий Погорелов. Опис на старите печатани български книги (1802 – 1877)*. С., Издава Народната библиотека в София, 796 с.

13. *Русинов 1985: Русин Русинов. История на българския правопис. Второ издание. С., ДИ “Наука и изкуство”, 147 с.*

14. *Стоянов 1957: Д-р Маньо Стоянов. Българска възрожденска книжнина (1806 – 1878). С., ДИ «Наука и изкуство», 664 с.*

15. *Теодоровъ-Баланъ 1909: А. Теодоровъ-Баланъ. Български книгописъ за сто години (1806 – 1905). С., Издава Българското книжовно дружество въ София, 1668 с.*

Съобщението е публикувано в сп. „Проглас”, год. XVIII (2009 г.), кн. 1, с. 108 – 120.